

Ratsanik tuhkrul hobusel.

Märkmeid ja mõtteid katkust ammumuistsel ajal

Jüri Kivimäe*

*Vanasti olnd Saaremaal ühekorra suur katk lahti pääsänd.
Olnd nii suur katk, et inimesed surnd Saaremaalt kõik maha
ning saar jäänd tühjaks inimestest.¹*

Katku ajal ahistavad inimesi kartus sattuda kurja haiguse küüsi ja hirm Surma ees. Nii on see olnud läbi aegade ja nii on see ka täna. Kes otsib koroonaviiruse eest paos olles lohutust Giovanni Boccaccio „Dekameroni“ lugemises, kes süüvib Albert Camus' ammusesse romaani „Katk“ (1947, eesti k. 1963), kellele lisab ärevust Steven Soderberghi katastrooifilmi „Contagion“ (2011) vaatamine, kes püüab aga leida seletust Uuest Testamendist, Johannese Ilmutusraamatu nägemusest, kuidas Jumala Tall avab seitsme pitseriiga kinni pandud raamatut.

Ja kui ta võttis lahti neljanda pitseri, siis kuulis ta „neljanda olendi häält ütlevat „Tule!“ Ja ma nägin, ning ennäe: tuhkur hobune, ning ta seljas istuja nimi on Surm, ja temaga tuli kaasa Surmavald ning neile anti meelevald veerandi üle ilmamaast tappa mõõga ja nälja ja surmaga ning ilmamaa loomade abil“ (Ilm 6:8). Tõsi, Pühakirja sõnum on selles kohas hirmuäratav: nelja ratsanikku on mõistetud kui viimsepäeva ehk maailmalõpu tuleku märke.

Õpetatud usuteadlased pole selle tekstikoha seletamisel üksmeelel, esimese ehk valge hobuse ratsamees tähistavat ka Kristust või hoopis Antikristust, ruskel hobusel ratsutavat kallaletung ehk sõda, mustal hobusel näljahäda ning tuhkrul hobusel katk ja surm. Piibliteaduse tarkuste mittetundja küsib õigusega, kas siis lunastusõpetus sisaldab oma põhimõtetes lootuse kõrval ka ängistavat hirmu, hirmu Jumala ees. Me loeme teisest Moosese raamatust: „Ja kogu rahvas kuulis ja nägi müristamist, tuleleeki, sarvehäält ja mäe suitsemist. Kui rahvas seda nägi, siis ta vabises ja jäi eemale seisma“ (2Ms 20:18). Tänapäeval võidakse küll arvata, et Issanda kartus on tarkuse algus või et ka hirm surma ees tekitab usku. Teoloog Jaan Lahe väidab, et hirm surma ees on inimeses nõnda tugev ja kõikehaarav, et mõned mõtlejad on koguni väitnud, et ilmselt on kõigi inimese hirmude taga peidus viimselt see üks hirm. Ta osutab, et inimesel on võime mõelda oma armetuse, kaduvuse ja paratamatu lõpu peale. Ent see ei kergenda tema olukorda. Vastupidi – teadmine eelseisvast lõpust üksnes suurendab inimese hirmu surma ees.² Nende väljavõtete sihiks ei ole polemiseerida usuteadlastega, kelle tõed on igavikulised. Samas aga on läbi tuhandeaastase ajaloo kirikus ikka ja jälle jutlustatud viimse kohtupäeva tulekut, nii nagu on kirjas Ilmutusraamatus (vrd. Ilm 20:11–15). Philippe

* Jüri Kivimäe (1947), Toronto Ülikooli emeriitprofessor, jkivimae@chass.utoronto.ca

¹ R. Hiiemäe. Eesti katkupärimus. [Tartu] 1997, lk. 396. Eesti katkupärimus saab siinse näite varal oletatavasti ulatuda tagasi kõige enam Põhjasõja-aegse katkuepideemiani 1710–1712. Variante suurest katkust Saaremaal on rahvapärimuses palju, kuid hirmul on suured silmad, ega siis Saaremaa rahvas välja surnud.

² J. Lahe. Lunastus hirmust (1Tm 1:7–10). – Kirik ja teoloogia. Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. 7. sept. 2018.

Ariès näitas oma kuulsas surma raamatus, kuidas viimse kohtupäeva teema 12. sajandil uuesti kristlikku ikonograafiasse tuli ja eshatoloogiline hirm neljaks sajandiks Lääne ühiskonna mentaliteeti püsima jäi.³ Mitte ainult kirikukunsti, vaid ka loendamatusesse jutlustesse, kus polnud ruumi filosoofiliseks või teoloogiliseks diskussiooniks, sest kogudusele tuli selgeks teha, et kui nad end halvasti üleval peavad, siis saavad nad selle eest karistatud.⁴

Kas 14. sajandi keskpaiga suur katkuepideemia – Must Surm – oli Issanda karistus patustele? Kirik ja tõsiusklikud inimesed mõistsid nii 14. sajandi suurt katku kui ka järgnevate sajandite epideemiaid Jumala karistusena, taevast sihitud nooled tabasid upsakuse, ahnuse ja himuruse pattu langenuid, nii nagu juba 13. sajandi lõpust pärinevas Jacobus de Voragine „Kuldlegendis“ oli kirja pandud.⁵ Kuid musta surma ehk muhkkatku koletu pandeemia (1347–1351/53) ei teinud vahet patuste ja õigete vahel. Arvatakse, et must surm tappis ligi kolmandiku ehk hinnanguliselt kuni 25 miljonit Euroopa tollasest rahvastikust.⁶ Kui katku esimene laine oli külvanud surma üle kogu Euroopa, siis pöördus ta järgnevatel sajanditel ikka ja jälle tagasi, puhkedes erinevates piirkondades ja tihtipeale lausa reeglipäraselt 10–15 aastaste vaheaegadega. Muidugi peab mõnma, et katk (lad. *pestilencia*) on reeglina üldmõiste, mida tarvitatakse mineviku suurte epideemiliste haiguste puhul, mis pole aga alati identifitseeritav kui muhkkatk.⁷

14. sajandi suur katk ei säästnud ka Ida-Euroopat ning jõudis Liivimaale 1350. või 1351. aastal. Kuid me ei tunne musta surma ajaloo üksikasju Eesti- ja Liivimaa ajaloos, rahva mäletamine nii kaugete aegade taha ei ulatu. Ka ajalooallikad kui kirjalikud tõendid musta surma kohta on äärmiselt kesised. Priit Raudkivi on juhtinud tähelepanu, et Liivimaa ajalookirjutuses puudub uurimus 14. sajandi musta surma kohta, ja tal on õigus, et Liivimaad ei saa vaadelda muust maailmast isoleerituna.⁸ Kaur Altoa heidab samuti ette, et Eesti ajalookirjanduses on katku teemast enamasti mööda mindud.⁹ Hermann de Wartberge kroonika kasin teade, et 1351. aastal oli Liivimaal suur suremus (*maxima mortalitas*), ei aita palju edasi. Suure tõenäosusega jõudis katk Liivimaale Lübecki vahendusel, kuid pole välistatud ka teised teed läbi Preisi, Pommeri, Gotlandi või ka Mandri-Rootsi, nagu Raudkivi oletab.¹⁰ Laevaliiklus Lübeckist Riiga ja Tallinna või ka Pärnu on hästi tõendatud, seega arvamine katkupisiku kaasatoomisest Lübecki kaudu on igati tõepärane. Frantsisklasest Detmari Lübecki kroonika ja teiste allikate põhjal oli Lübeckis suur suremine 1350. aasta suvel,¹¹ seega siis

³ P. Ariès. *The Hour of Our Death*. Oxford University Press, 1991, lk. 99 jj.; vt. ka J. Delumeau. *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*. Bd. I. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1985, eriti 3. peatükk, lk. 140–199. Mitmeid olulisi töid polnud võimalik koroonaviiruse pandeemia ajal kirjutatud essees kasutada, kuna raamatukogud olid suletud.

⁴ Vt. näit. R. Andersson. *The Last Judgement in Old Swedish Sermons: A Popular Affair*. – Thom Mertens, Michael Mecklenburg (eds.). *The Last Judgement in Medieval Preaching*. Turnhout, Belgium: Brepols, 2013, lk. 69.

⁵ J. Delumeau. *Angst im Abendland I*, lk. 148; vrd. P. Dinzelsbacher. *Angst im Mittelalter. Teufels- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 1996, lk. 137 jj.

⁶ Katkuohvrite ülddarvu selgitamisel on takistuseks andmete puudulikkus ja regionaalsed erinevused. Vt. O. J. Benedictow. *The Black Death 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2006, eriti lk. 380–384.

⁷ Vt. diskussiooni katku olemuse üle: O. J. Benedictow. *What Disease was Plague? On the Controversy over the Microbiological Identity of Plague Epidemics of the Past*. Leiden, Boston: Brill, 2010.

⁸ P. Raudkivi. *Maa – meie ema, ilm – meie isa. Märkmehid looduse rollist Liivimaa 14. sajandi ajaloos*. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, 15, lk. 17.

⁹ K. Altoa. *Tartu Jaani kirik – kas katkumemoriaal? – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2014*. Tartu, 2014, lk. 102 jj. Altoa artiklis on seni parim kokkuvõte musta surma kohta Liivimaal ja ka naabrite juures nii läänes kui idas.

¹⁰ P. Raudkivi. *Maa – meie ema, ilm – meie isa*, lk. 18–19.

¹¹ Vt. lähemalt: E. Peters. *Das grosse Sterben des Jahres 1350 in Lübeck und seine Auswirkungen auf die wirtschaftliche und soziale Struktur der Stadt*. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 30 (1940), lk. 22 jj.

laevasõiduhooajal. Hinnatakse, et ühe aastaga suri katkusurma umbes veerand Lübecki elanikkonnast. Erinevate allikate kõrvutamisel selgub, et rahvastikukaotused olid suured kõigis hansalinnades.¹² Kuid epideemia levis ka väljaspool linnamaastikku.

Liivimaa linnade osas on tähele pandud Riia raeliikmete väljalangemist musta surma aastatel ning arvatud, et Riia võis kaotada katkuohvritena kuni veerandi oma elanikest.¹³ Küllike Kaplinski on olnud siiski ettevaatlik, tema arvates puudutas 1349.–1351. aasta katku epideemia Liivimaad suhteliselt nõrgalt. Samas leiab Kaplinski, et katku võis surra oletatavatel katkuaastatel 30% Tallinna käsitöölisest, ent surmajuhtude arv sagenenud tema uurimuse kohaselt just aastail 1352–1353.¹⁴ On võimalik, et tolle perioodi testamentides esinevate legaatide jälgimine kolmnurgas Lübeck-Tallinn-Tartu toob esile veel mõne huvitava tähelepaneku musta surma haarde kohta.

Võib-olla polegi vaja keskenduda kitsalt üksnes musta surma vahetutele tagajärgedele Liivimaal, sest suures plaanis tuleb mõtestada erinevate tegurite –1315. aasta näljahäda, 1343.–1345. aasta Jüriöö ülestõusu ja katku – koosmõju järgnevale sotsiaalsele, majanduslikule, poliitilisele ja ka kultuurilisele arengule. Kas ka meil on põhjust oletada, et seejärel toimus siinse (koloniaal)ühiskonna transformatsioon?¹⁵ Hiliskeskaja kriisi kontseptsiooni, mille üle Lääne ajalookirjanduses on alates 1970. aastatest vaieldud, on Liivimaa 14.–15. sajandi sotsiaal- ja majandusajaloos üritatud seletada vaid raha- ja hindade ajaloo spektris.¹⁶ Teisel järele on piirdutud järeldusega tõusvast mõisamajanduslikust aktiivsusest 15. sajandil, mille tunnistuseks peetakse mõisate võrgu väljakujunemist keskaja lõpuks kogu Liivimaal.¹⁷ Mõõngem, et leidub küsimusi, kust võiks edasi liikuda uurimistöös, mis nn. feodaalse agraarmajanduse osas 1990. aastatel katkes. Kui feodalismi kriisi ja klassivõitluse kontseptid kõrvale jätta, siis võiks ometi tagasi pöörduda näiteks Wilhelm Abeli agraarkriisi selgituste juurde, mida on tänapäeval küll kritiseeritud, ent ometi võib sealt leida inspireerivaid ideid ja tõlgendusi.¹⁸

Naaseme veel kord apokalüptiliste ratsanike juurde – sõda, nälg ja kallis aeg, katk ja surm on hiliskeskajase mentaliteedi kujundajad. Katk oli saabunud, et jääda ning ilmutada end ikka ja jälle. Euroopa ajaloos on katku liikumine reeglina läänest itta, mitte vastupidi. On tavatult julm lugeda üle katku kronoloogiad, mida pakuvad Georg Stickeri ja Jean-Noël Birabeni klassikalised teosed kurja tõve levikust Euroopas ja mujal.¹⁹ Meie ajalookirjanduses on näiteks juttu taudidest Liivimaal aastatel 1420, 1444, 1464, 1474, 1482, 1499, 1503–1505, 1515–1521, 1525, 1531, 1539, 1546 ja 1550-ndail.²⁰ Jürgen Hartwig Ibs on kokku pannud Schleswig-Holsteini tabanud (sealhulgas ka Lübeckit) katkupuhangute kronoloogia: 1375/76,

¹² H. Reincke. Bevölkerungsprobleme der Hansestädte. – *Hansische Geschichtsblätter*, 1951, 70. Jg., lk. 1–33; H. Reincke. Bevölkerungsverluste der Hansestädte durch den Schwarzen Tod 1349/50. – *Hansische Geschichtsblätter*, 1953, 72. Jg., lk. 88–90.

¹³ F. Benninghoven. Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg: August Friederich Velmede Verlag, 1961, lk. 99–100.

¹⁴ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil. I. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk. 36–37, eriti viide 1.

¹⁵ See mõttelõng tuleb teostest D. Herlihy. *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge Mass., London, England: Harvard University Press, 1997.

¹⁶ I. Leimus. Die spätmittelalterliche große Wirtschaftskrise in Europa – war auch Livland davon betroffen? – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 1. 2006. Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 2006, lk. 56–67.

¹⁷ Vrd. Eesti talurahva ajalugu. I köide. Tallinn: Olion, 1992, lk. 271; Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 2012, lk. 193.

¹⁸ Vt. näit. W. Abel. *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*. 3. Aufl. Hamburg u. Berlin: Paul Parey, 1978; W. Abel. *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis*. Hamburg u. Berlin: Paul Parey, 1974; W. Rösener. *Die Krise des Spätmittelalters in neuer Perspektive*. – *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 99, H. 2 (2012), lk. 189–208.

¹⁹ G. Sticker. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. I. Bd. *Die Pest*. Gießen: Alfred Töpelmann, 1908–1910; J.-N. Biraben. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. Tome I: *La peste dans l'histoire*. Paris, La Haye: Mouton, 1975.

²⁰ Eesti ajalugu II, lk. 171. Neid teateid on võimalik täiendada Jean-Noël Birabeni jt. andmete põhjal.

1387–1389, 1396, 1406, 1420/21, 1439/40, 1448–1451, 1464, 1483, 1506, 1525–1529, 1537, 1537–1539, 1548.²¹ Sellest järeldub, et epideemiad külastasid selle piirkonna linnu keskmiselt kord 15 aasta sees, Liivimaa näitel võis see sagedus olla isegi tihedam. Kui keskmine eluiga jäi veel 16. sajandil 30–40 eluaasta vahemikku, siis pidid tolle aja inimesed olema vahest isegi kaks korda elua jooksul katkunuhtluse käes ning on ilmselge, et surm ehk õigemini surmahirm jättis oma jälje inimeste hingeellu ning avalikku käitumisse. Mis võib olla parem sümboliseerima katkuaegset ja -järgset inimelu kui Surmatantsu kujutamine hiliskeskaegses kunstis ja kirjanduses. Tõuke *danse macabre* motiivi laiemaks levikuks andis kindlasti 14. sajandi musta surma pandeemia. Surmatantsu graafilise kujutamise seostus nn. *Ars moriendi* (suremise kunst) žanri populaarsus eriti 15. sajandi kristlikus vagaduskirjanduses, kuid selle traditsioon ulatus kaugemalegi.²² Bernt Notke „Surmatants“ – maal, mis asub Tallinna Niguliste kirikus ja pärineb usutavalt 15. sajandi lõpust – on kui igavene meeldetuletus Surma ligidusest ja ühtlasi ammu möödunud karmide aegade väljapaistev mälestusmärk.²³ Kuid maandagem Surmatantsu kui katkuaegset ikonograafilise peegelduse argipäeva reaaleidele. Kuidas käitus rahvas katkuaegses Tallinnas? Jutluste kuulamine kirikus leevendas küll hingeädasid, kuid kas ka ihulisi muresid ränga tõve ajal?

Varasemad teated meedikute koostatud traktaatidest musta surma epideemia (*Compendium de epidemia* jt.) kohta pärinevad 1348. aastast Prantsusmaalt. Neist käitumis- ja ravijuhenditest said hiljem linna raadide poolt välja kuulutatud katkukorraldused (sks. *Pestordnungen*), mis alul olid käsikirjalised, hiljem juba trükitud raamatukesed.²⁴ Katkukirjade koguarv ulatub sadadesse, nende uurimisega tegeles väljapaistev saksa meditsiiniajaloolane Karl Sudhoff (1853–1938).²⁵

Liivimaal käibel olnud katkukorraldusi on vaid põgusalt mainitud.²⁶ Teadaolevalt vanim neist sisaldub nn. Tallinna kroonika fragmentide (1454–1503) käsikirjas, mis on säilinud Tallinna Linnaarhiivis.²⁷ Tallinna raehärra ja bürgermeistri Johann Gellinckhuseni kroonikalaadsete märkmete alguses on kirja pandud juhised igapäevaseks eluks katku (*pestelensie*) ajal.²⁸ Meile pakub muidugi huvi, milliseid soovitusi selles juhises jagati ning milliste vahenditega 15. sajandi lõpul katku vastu võideldi. Esmatähtsaks peeti oma pattude pihtimist, siis aga leiti, et oleks päris hea linnast pageda; niisamuti tuleks hoiduda sooja ehk lõunatuule (*sudene lucht*) eest, külma ja kuiva tuule aegu tuli aga aknad põhja poolt avada ehk siis tuulutada.²⁹ Katkuõhu vastu aitas kuivadest puudest tule tegemine ja eluruumi suitsutamine loorberi, kadaka, iisopi, ruudi ja pujuga ning suitsu soovitati ka ninna ja suhu lasta. Ei tohtivat ka ülemäära palju süüa ja juua ning teistega koos pesus käia. Nendega, kes juba haiged, ei tohtivat mingit läbikäimist olla jne. Hea olevat käsi puhta vee ja äädikaga pesta, ka nägu, suud ja nina tuli sageli pesta. Et inimesel on kolm vaimset kehaosa (*geistlike leitmatte*) – nimelt süda, aju

²¹ J. H. Ibs. Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48. Eine sozialgeschichtliche Studie über eine wiederkehrende Katastrophe. (Kieler Werkstücke, R. A, Beiträge zur Schleswig-Holsteinischen und skandinavischen Geschichte, Bd. 12). Frankfurt am Main: Peter Lang, 1994.

²² Vt. näit. M. Kurisoo. *Ars moriendi* – suremise kunst. Tallinn: Niguliste muuseum, 2013.

²³ M. Lumiste. Tallinna Surmatants. Tallinn: Kunst, 1976; H. Freytag (Hg.). Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallinn). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1993.

²⁴ G. Sticker. Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre. I, lk. 300–303.

²⁵ Ta asutas eraldi ajakirja Archiv für Geschichte der Medizin, milles publitseeris oma artiklite sarja „Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348“.

²⁶ H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn: Valgus, 1969, lk. 18.

²⁷ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), A.a. 23b, l. 10r–21r.

²⁸ Katkukorraldust on lähemalt tutvustanud Eugen von Nottbeck. Fragment einer Revaler Chronik. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. IV. H. 4. Reval: Franz Kluge, 1894, lk. 450–452. Katkukorralduse algupära ega autorit (arst Jacobus Montpellier'st?) pole selgitatud ega algteksti ka avaldatud. On võimalik, et seda kasutati Tallinnas 1495. aasta lõpul vallandunud katku puhul.

²⁹ Nakatumine õhu kaudu oli hiliskeskajal ja hiljemgi levinud arusaam. Ka Vene keskaegsetes kroonikates (letopissides) on katkuhaiguse vasteks sageli *лихое поветрие* ehk halb või kuri õhk, tuul, tuuleiil.

ja maks, mis haiguse mõjul kõige enam mürgituse saavad, siis tuleb neid tugevdada ja süüa safranit, koerahambarohtu ehk rassi jm.³⁰ Meie mõistes desinfitseerimiseks soovitatakse enne-kõike äädikat, aga ka roosivett. Katkuaja toiduks peaks enne-kõike *dreackel* olema. Tegemist on keskaja universaalravimiga, õigupoolest vastumürgiga, mil nimeks teriakk, eesti keeli ka külakuradiks või üheksamehejõuks kutsutud.³¹ Teriakk on suurema arvu koostisosadega loodusravimiseku, mida katku puhul soovitati võtta nii tervetel kui haigetel. Teriaki pulber tuli segada kas veini, roosivee või klaari õllega, lasta soojustada ning siis juua, seejärel aga tund aega tööd teha, ringi käia või ratsutada, et ravim saaks kogu kehas paremini mõjuda. Aga jällegi rõhutatakse katkuaja söögieelistusi, nagu redised ja kukeseenad soolaga, mis olevat hommikusöögina kõige tervislikum; ka kõikidesse toitudesse tuleb äädikat ja soola lisada. Soovitatakse süüa ingverit, kaneeli, köömeid, muskaatoisi, nende puudumisel aga aedruuti, salveid, pähkleid, peterselli ja segada neid äädikaga. Vaimult peab kogu aeg olema rõõmsa südamega, mitte kunagi kartma, ja peab ka verd laskma, kuid päeval ei soovitatud magada. Selle põgusa ülevaate põhjal võime küll väita, et keskaegses meditsiinis oli tervislikke soovitusi, mis pole ka tänapäeval oma tähendust kaotanud. Kui palju neist juhustest 16. sajandi Tallinnas kinni peeti ning kuidas katkuhaigeid ravida suudeti, on paraku küsimused, millele vastuseid ei leia.

16. sajandi Liivimaa ja sealhulgas Eesti ajaloo allikad on varasemaga võrreldes paremini säilinud ja neis leidub sageli teateid katku ja epideemiade kohta. Paraku ei saa üksikute teadete alusel, kus on kirjas kas *kranckheit vnd sucht der pestilencien* või *plaghe der pestylentz*, kindlaks määrata, milliste haigustega ja kas üldse oli tegemist katkuga.³² 15. sajandi lõpul jõudis Liivimaale uus haigus, mida Tallinna rae arveraamatus 1498 jaanuaris nimetatakse *mala frantosa* ehk siis prantsuse tõbi või teise nimega *Spansche pocken* ehk hispaania rõuged.³³ Tegemist oli Itaalia, Prantsusmaa ja Hispaania kaudu Ida-Euroopasse jõudnud süüfilisega, mida tollal rõugeteks (*pocken*) peeti ja ka kutsuti.³⁴ Süüfilise epideemia oli nii tõsine, et Tallinn lasi selle ravimiseks Suure Rannavärava ette eraldi Rõugemaja (*pocken hus*) ehitada.

Kui Tartu piiskop Christian Bomhower suri 18. aprillil 1518 haigusesse, mille nimeks *schorbock*, siis teame, et see oli skorbuut.³⁵ Kui aga 1520. aasta augustis puhkes Haapsalus ja üle kogu Läänemaa 'Jumala karistusena' *hitzzyghe pestylentie*, nii et isegi piiskop Johannes IV Kievel oli sunnitud mandrilt Saaremaale Karjasse pakku minema, siis võime kahtlustada tüüfuse epideemiat.³⁶ 1522. aasta maapäeval Volmaris arutati abinõude kasutuselevõtmist, et katk (*plage der pestilentie*) Venemaalt Liivimaale ei laieneks. Moskva suurvürstil olevat kombeks katkuajal kõik teed oma riigis sulgeda ja kuna katk jõudnud Pihkvasse, siis leiti, et ka siinsed teed tuleks venelastele sulgeda.³⁷ Ka selles 500 aasta taguses arutelus näeme nüüdse eriolukorraga sarnast piiride sulgemise taktikat.

³⁰ TLA, A.a. 23b, l. 10v.

³¹ H. Gustavson. Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a. Tallinn: Valgus 1972, lk. 31; vt. lähemalt C. Nockels Fabbri. Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac. – Early Science and Medicine 12 (2007), lk. 247–283.

³² Vrd. A. Jõgiste, J. Varjas, J. Rjabinina. Katku ja koolera levikust Eestis. – Eesti Arst 2004, 83 (7), lk. 463–464. Õpetatud arstidel on õigus piirata katku definitsioon mikroobi *Yersinia pestis* põhjustatud nakkushaigusega, kuid sajanditetagused kirjalikud allikad nii täpselt diagnoosi ei võimalda.

³³ Kämmerleibuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearbeitet von Reinhard Vogelsang. 2. Halbband. Köln, Wien: Böhlau, 1983, nr. 2409, lk. 702.

³⁴ Vt. lähemalt: A. Spindler. Geschichte der Syphilis in Reval. – Archiv für Dermatologie und Syphilis, Bd. 128 (1921), lk. 79–85; H. Gustavson. Meditsiini vanas Tallinnas kuni 1816. a., lk. 38–42.

³⁵ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. III Bd. (1494–1535). Bearbeitet von Leonid Arbusow. Riga: Deubner, 1910, nr. 90, lk. 282 ja joonealune märkus 1.

³⁶ AR III, nr. 101, lk. 320, joonealune märkus 1.

³⁷ AR III, nr. 136, lk. 404–405.

Kui 1519. aasta sügisel oli Tallinnas puhkenud katk, mis jätkus ka järgmisel aastal, siis palus Narva raad Tallinna kaupmehi mitte oma laevu ja kaupu Narva saata, sest laevad pidid jääma Narva jõe suudmes 4–5 nädalaks karantiini.³⁸ 1532. aastal Tallinnas möllanud katku ajal kohustati kõik sealt Narva seilanud laevad kaheks nädalaks karantiini.³⁹ Sellise üldtuntud ettevaatusabinõu kõrval on ka teateid, kuidas Tallinna kaupmehed saatsid oma pereliikmed linnast ära maale eesti talumeeste hoole alla, et vältida nakatumist.

Katkupuhangute ajal linnades olid enim ohustatud need, kes haigete eest hoolitsesid ja ravida püüdsid ning katkuohvrid viimsele teekonnale saatsid. Prantsuse arst dr. Johannes Ballivi, kes jõudis Tallinna 1519. aasta lõpul, suri koos perega katku 22. augustil 1520, millest tunnistab tema kuulus hauakivi Nigulistes.⁴⁰ 1531. aasta hilissuvel surid Tallinnas katku kolm juhtivat vaimulikku – esimesed evangeeliumi jutlustajad Johann Lange, Zacharias Hasse ja Hinrich Bockholdt. See oli nii suur kaotus, et raad pidi uute vaimulike värbamiseks pöörduma otse Wittenbergi Martin Lutheri poole. On võimalik, et aastail 1530–1532 möllas Tallinnas inglise higitõbi (*sudor anglicus*), mille suurem epideemia oli Lääne-Euroopas puhkenud 1528/1529, liikudes seejärel ida poole.⁴¹ Selle epideemia osas pole meditsiiniajaloolased senini jõudnud selgusele, kas taudi põhjustas gripiviirus või hantaviiruse nakkus.

1549. aastal surid katku Tallinna Oleviste pastor Peter Hallist ja koolipoiss Hans Susi, kes tõlkis eestikeelset lauluraamatut. 1551 suri Tartu Jaani kiriku eesti koguduse jutlustaja ja katekismuse tõlkija Franz Witten ning taas on põhjust kahtlustada inglise higitõbe, mis laastanud eriti Lõuna-Eestis, kuid 1552. aasta tõendi põhjal ka Läänemaal.⁴² Toodud üksiknäited, mis on vanemas kultuuriloos tuntuks saanud, ainult tunnistavad katku ja teiste epideemiliste haiguste pidevat kohalolu tolle ajastu argielus.

16. sajandi teise poole varjutab Liivimaa sõda (1558–1583), mis külvas häda ja viletsust, nii et tõepoolest on põhjust taas meelde tuletada apokalüptilisi ratsanikke.⁴³ Ajastu parimaks teejuhiks on Balthasar Russowi „Liivimaa provintsi kroonika“. Katk ja surm on Pühavaimu pastori sagedased saatjad tema ametis. Russowi kroonika sündis küll Tallinna rae teadmisel, kuid mitte tellimustööna. Hingekarjase hoolega kirjutas Russow kroonikasse sündmusi, mida ta oluliseks pidas või mille tunnistajaks ta oli. Varsti pärast seda, kui Tallinn oli Rootsi kuninga võimu alla läinud, suri 1561. aasta augustis Tallinnas „üle 2000 rootsi sõjasulase iseäralikku taudi (*Sucht*), mis teistele inimestele, olgu noor või vana, mingit viga ei teinud“.⁴⁴ Ohvrite arv on selgelt liialdatud, sest Rootsi sõjasulaseid võis toona Tallinnas olla paarisaja ringis, kes tõve Rootsist olid kaasa toonud. Vaevalt viis aastat hiljem, 1566. aasta kevadel puhkes Tallinnas uus katkutaud (*Sucht der Pestilentz*), mis alanud juba eelmisel sügisel ja viis hauda palju inimesi nii maal kui linnas. Tallinna esimese piiramise ajal Vene vägede poolt puhkes 1570. aasta mardipäeva paiku linnas hirmus taud (*Sucht*), „mis inimestel otsekohe nende meele, mõistuse ja keele ära võttis“, nad surnud „nii ruttu nagu mitte ühtegi katku (*Pestilentz*) enne seda“ ning see kestnud läbi talve kevadeni välja, kusjuures möllas ka Harjumaal

³⁸ A. Süvalep. Narva ajalugu I. Narva, 1936, lk. 149.

³⁹ Samas, lk. 305.

⁴⁰ M. Loit. Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. – Vana Tallinn XVII (XXI). Tallinn: Estopol, 2006, lk. 138 jj.

⁴¹ G. Childs Kohn (Ed.). Encyclopedia of Plague & Pestilence. From Ancient Times to the Present. New York: Checkmark Books, 2001, lk. 92–93; H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a., lk. 44–45.

⁴² Tilmann Bredenbachi kroonika teatel surnud 1551. aastal Tartus katku 14 000 inimest, mis on selge liialdus; vt. T. Bredenbach. Belli Livonici quod Magnus Moschoviæ Dux, Anno 1558 contra Liuones gessit etc. Coloniae. Apud Maternum Cholinum, 1564, lk. 35r; A. Mänd. 1552. aasta katku mälestav hauaplaat Haapsalust. – Läänemaa Muuseumi Toimetised XIX. Haapsalu, 2016, lk. 210–212.

⁴³ Vt. näit. A. Cunningham, O. P. Grell. The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

⁴⁴ Siin ja edaspidi on autori tõlked kroonika 1584. aasta väljaandest: B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt etc. Barth: Andreas Seitner, 1584.

talurahva seas ning ka hertsog Magnuse piiramisvæes. Ilmselt sama katkuhaiguse teine laine tabas linna juba 1571. aasta juulis, kui see tõbi tulnud kõigepealt ilmsiks Tallinna apteegis (?) ja levinud siis üle kogu Liivimaa. Russow kui jumalasalane moraliseerib: „Ja kuna see katkutaud sai alguse apteegist, kust inimesed muidu tema vastu tröösti, abi ja rohtu otsivad, siis ei juhtunud see kahtlemata ilma Jumala iseäraliku tahtmiseta. Sest kõigevägevam Jumal tahtis seeläbi näidata, et rohud kolme peamise nuhtluse, nimelt katku, sõja ja kalli aja vastu, millega Jumal sõnakuulmatuid maid ja linnu tavatseb trahvida, midagi ei suuda ja et sellistes hädades Jumala sõna järgi paremaid rohtusid ei leidu kui patukahetsus ja meelearandus ning harras palve kõigevägevama Jumala poole, et ta seda karistust kergendaks.“ Tallinna teise piiramise ajal Vene vägede poolt 1577. aastal tabas linna ka „üks raske haigus ja rinnatõbi (*Borstsucht*),⁴⁵ millesse palju tugevaid noori ja vanu inimesi, kodanikke, selle, naise ja neitseid ning kõiksugu rahvast Tallinnas jäi ning suri. See taud algas paastu ajal kohe pärast moskoviidi äraminekut ja kestis suvi läbi kuni Peetri ja Pauli päevani.“ 1579. aasta suvel mainib Russow veel üht katkuhaigust (*Sucht der Pestilencie*), mis alanud Riias eelmisel sügisel, puhkenud siis uuesti ning levinud ka Rootsi, kus ainuüksi Stockholmis üle 12 000 inimese surnud. Ohvrite arv on jällegi liialdatud, sest ka 1600. aasta paiku ulatus Stockholmi rahvaarv vaevu 10 000 elanikuni. Järgmisel, 1580. aasta mardipäeva aegu puhkes „selline ennekuulmatu kiire taud ja haigus (*vnerhorede schnelle Sucht vnde Kranckheit*) esiti Tallinnas ja seejärel üle kogu maa, nii et lühikese aja jooksul lugematu hulk rahvast sellesse suri ja ei olnud ühtki linna, lossi ega küla, peaaegu ühtki maja linnas, ka ühtki peret külas, kus inimesed, noored ja vanad, kõik ühekorraga poleks haigetena maas olnud“. Russow teadis lisada, et see taud olla „kogu laiaast maailmast, nii Türgist ja Tatarist, kui ka kogu ristirahvast üle käinud“. Krooniku väide on õige, sest 1580. aastal oli tegemist gripi pandeemiaga, mida Euroopa ulatuses ka Itaalia gripiks (*influenza*) on kutsutud.⁴⁶ 16. sajandi teise poole katkukronoloogiat tuleks edasi uurida ja võrrelda naabermaade vastavate töödega.⁴⁷ Nagu juba Russowi kroonikast võib aimuda, oli tihtipeale tegemist ühe ja sama haiguse uue laine tagasitulekuga või tõveviiruse muteerunud vormiga.

Pühavaimu pastor pani oma käega kirja need, kelle matusetalitusel kirikukellade helistamise eest ta 9 marka või enam kiriku heaks vastu võttis, kuid kes neist just nimelt katku suri, jäi pastori saladuseks. Pärast kroonika teise väljaande ilmumist elas Russow Tallinnas üle veel 1591. ja 1597. aasta katkunuhtluse, enne kui ta ise 1600. aastal „sellest Issanda hädaorust“ lahkus.

Russowi järeltulijana ja eesti koguduse jutlustajana Pühavaimu kantslis oli Georg Müller tunnistaja 1602.–1603. aasta rängale näljahädale ja katkule oma kodulinna. Meil on kasutada Marten Seppeli üksikasjalik uurimus Tallinna 1603. aasta katkuohvritest.⁴⁸ Mõnikord väidetakse, et arvud kõnelevad iseenda eest; järeldus on selge: 1603. aasta katku suri Tallinnas hinnanguliselt 3000–4500 inimest ja sama palju rahvast võis ellu jääda pärast katku vaibumist. Katku kulminatsioon võis olla 1603. aasta juulis-augustis, kui Georg Müller üksinda mattis keskmiselt enam kui 13 inimest päevas.⁴⁹ Sotsiaalajaloos pole vahest emotsioonid lubatud, kuid ikkagi on mõtlemapanev asjaolu, et 19. juulil 1603 mattis ta oma abikaasa, samal päeval oma ametivenna, Rootsi koguduse jutlustaja, kaks päeva hiljem Pühavaimu õpetaja Johann von Gellerni ning noil suvepäevil veel palju tuttavaid. Võib üksnes imeks panna, et Müller, kes mattis iga päev katku surnuid, ei sattunud ise kurja tõve ohvriks. Kaks päeva enne abi-

⁴⁵ Sks. *Brustseuche* võib siin tähendada kopsukelmepõletikku; välistada ei saa gripilaadse viiruse põhjustatud kopsupõletikku, mis võib olla sarnane praeguse koroonaviirushaigusega COVID-19.

⁴⁶ G. Childs Kohn (ed.). *Encyclopedia of Plague & Pestilence*, lk. 171.

⁴⁷ Sobivaks teejuhiks võiks olla: E. A. Eckert. *The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560–1640*. Basel etc.: Karger, 1996.

⁴⁸ M. Seppel. 1603. aasta katk Tallinnas Georg Mülleri tuluraamatu põhjal. – *Tuna* 2017, nr. 3, lk. 30–44.

⁴⁹ Samas, lk. 34.

kaasa matust (või surma), 17. juulil, peab Müller Pühavaimus jutluse, milles pöördub oma koguduse – armsa rahva – poole ja kuulutab, et *se Katk ninck Kallis Aick* on tunnustäheks, et *se wjymne Peiw* on ligidal meie ukse ees.⁵⁰ Vaimuliku mehe ettekuulutus viimsepäeva saabumisest ei täitunud, ka tema kogudus hakkas pärast katku jälle kosuma ning on arvatud, et 1603. aasta katk ei toonud kaasa mingeid poliitilisi ega sotsiaal-majanduslikke pöördeid. Võib olla. Paul Ariste pillas kunagi igiammusel ajal mõttetera, et 1603. aastal surid katku paljud alamsaksa keeles kirjutajad, sekretaariused ja jutlustajad, sisse rändas uus rahvas ning sellega jõudis lõpule alamsaksa ajastu. Tasub järele mõelda, kas siit sündis kultuuri veelahe ja elu oli siiski muutunud? Kui Ole Benedictow lõpetas Musta Surma uurimuse arutlusega, kas see oli ajaloo pöördepunkt, siis pea samal ajal jätsid Susan Scott ja Christopher Duncan oma lugejaile prohvetliku sõnumi katku võimalikust tagasitulekust meie kaasajal.⁵¹ Me peame nüüd vist uskuma, et see ennustus on täitunud.

Kirjutatud Lahepeal koroonaviiruse pandeemia ajal, aprillis 2020

---

⁵⁰ G. Müller. Jutluseraamat. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk. 250 (9. jutlus).

⁵¹ O. J. Benedictow. The Black Death 1346–1353, lk. 387–394; S. Scott, C. Duncan. Return of the Black Death: The World's Greatest Serial Killer. Chichester: Wiley, 2005.